

Náš nejvzácnější lesní motýl asi brzy vyhyne

S jedinou přežívající populací se hnědásek osikový (*Euphydryas maturna*) dlouho pohyboval na předních místech žebříčku našich nejhroženějších denních motýlů. Česká populace tohoto druhu chráněného domácí i evropskou legislativou je již 8 let bedlivě monitorována, aniž by se ovšem uskutečnily kroky k aktivní ochraně jejího stanoviště. Nejnovější zjištění z r. 2009 ukazují, kam pouhá zákonná ochrana bez aktivních opatření u kriticky ohrožených druhů nutně vede. Hnědásek osikový, fascinující svými pestrými křídly i vazbou na dnes již zapomenuté typy lesního hospodaření, se dostal na samou hranici vyhynutí!

Jeho poslední česká populace, znovuobjevená v 90. letech 20. stol. kolínským entomologem V. Vrabcem (Živa 1998, 5: 221–222) a obývajícím jediný lesní celek – Dománovický les v Polabí – nebyla nikdy početná. Počet dospělých motýlů kolísal mezi několika stovkami po několik tisíc, počet larválních hnízd pak od 30 po 160. Červen 2009 byl možná posledním, kdy jsme mohli motýla v naší republice spatřit – počet dospělců klesl na několik málo desítek, počet hnízd pak na pouhých 13. Jeho budoucnost je v rukou osudu, neboli náhodných (stochastických) událostí během nejbližších měsíců. Maximálně desítky přezimujících housenek může zahubit nepřízeň počasí, příliš vlhká či příliš studená zima, parazitoidi nebo plísňová

choroba... Doslova před našima očima tak probíhá zánik malé populace, jako vystřížený z učebnic ochrany přírody. Takovému vývoji bylo možné zabránit, kdyby se tuzemská ochrana přírody včas rozhoupala k aktivní péči o populaci. Jako u většiny drobných živočichů měla sestávat z aktivní péče o stanoviště, tj. jeho uzpůsobení nárokům motýla a zvětšení nosné kapacity prostředí a z toho plynoucí následné posílení motýlí populace.

Způsob života

Hnědásek osikový je typickým druhem eurosibiřského pásu světlých listnatých lesů – jeho areál sahá od Francie (díky dosud rozšířeným středním lesům, viz dále, si zde stojí relativně dobře) přes

střední a východní Evropu a jižní Sibiř po Mongolsko. Na sever nesahá výskyt dál než do jižní Fennoskandie, na jih pak do severní Itálie a na Balkán, s tím, že nezasahuje do oblastí se středomořským klimatem. Střední Evropa v žádném případě neleží na okraji jeho areálu – motýl byl v našich lesích doma.

Samičky hnědásky kladou vajíčka hromadně na mladé, nejčastěji 3–5 m vysoké stromky jasanu ztepilého (*Fraxinus excelsior*) rostoucí v polostínu. Ze snůšek nakladených v průběhu června se v červenci líhnou housenky, které se společně zapřádají do tzv. primárního hnízda. Později vytvářejí sekundární hnízdo (obr. 3), které může vzniknout i spojením více snůšek z jednoho stromu. Housenky opouštějí hnízda od konce července přibližně do poloviny srpna. Potravní nabídka po přezimování se v jednotlivých zemích liší. Z Finska se udává černýš luční (*Melampyrum pratense*) a rozrazil dlouholistý (*Pseudolysimachion maritimum*), ze Švédska kalina obecná (*Viburnum opulus*) nebo zimolez obecný (*Lonicera xylosteum*). V Německu a Polsku jde např. o violky (*Viola*) nebo jitrocel (*Plantago*). Živné rostliny na jaře jsou jednou z mála neznámých ve skládance poznatků o české populaci. Housenky se patrně krmí na plicníku (*Pulmonaria*) a violce, nejčastěji ale na ptačím zobu obecném (*Ligustrum vulgare*). Dokončují vývoj na rašících listech jasanů. Kukly (obr. 5) jsme nacházeli i několik metrů od vhodných živných rostlin, připravené na kmenech a jiných objektech do výše 2 m. Dospělci se podle počasí líhnou na konci května až začátkem června.

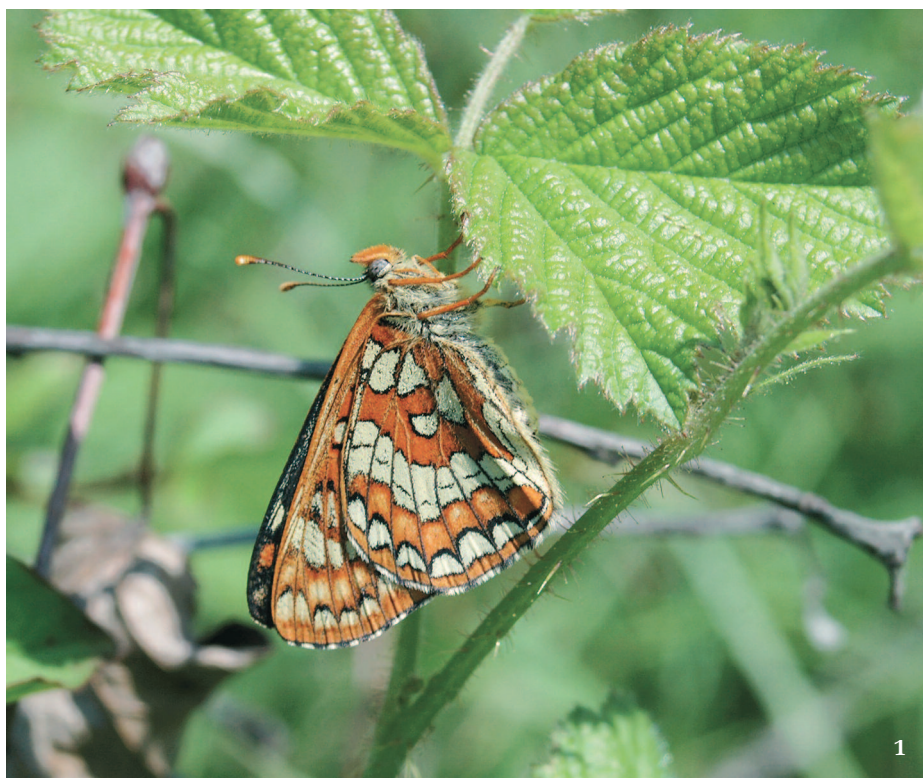
Z hlediska populační dynamiky je hnědásek typickým „stopařem“ otevřených stanovišť v lesích. Mobilita jedinců je omezená, ale stačí k tomu, aby samičky s vajíčky zaznamenaly a obsadily světliny, vznikající do asi 1 km od již obsazených světlin. Kolonizace vzdálenějších lokalit je vzácným jevem, ale občas k ní docházet musí, jinak by hnědásek v dávno fragmentovaných středoevropských lesích nepřežil až do současnosti.

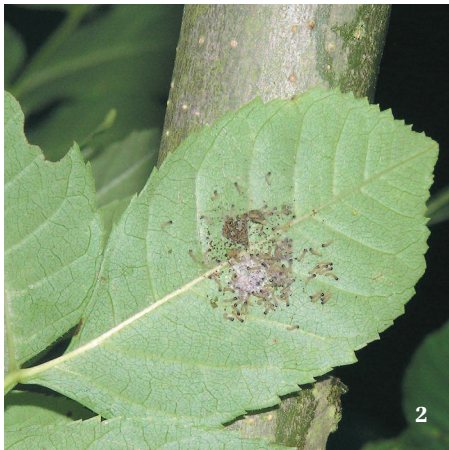
Vazba na řídké lesy

Hnědásek osikový ještě v první polovině 20. stol. přežíval na větším počtu lokalit v Polabí a Pomoraví. Jeho vymírání, stupňující se kolem poloviny 20. stol. – a souběžné s vymíráním dalších lesních motýlů s obdobnými nároky – souvisí se zásadní změnou hospodaření na jeho stanovištích.

K pochopení, co se stalo, musíme zabrousit do historie a uvědomit si, že až do rozšíření fosilních paliv a strojů v období průmyslové revoluce sloužily lesy hustě obydlených nížin především jako zdroj paliva. Protože palivo potřebujete každý rok, dřeviny nejrychleji přirůstají v mladém věku a zpracování velkých stromů bylo s ruční technologií náročné, v listnatých lesích se „sklízelo“ průběžně. Stromy se kácely mladé, ve 20–40 letech (podle místních podmínek), tedy jako „roští“ s kmínky vhodnými do kamen. Vykácené plochy se uměle nezalesňovaly, spolehalo

1 Samec hnědásky osikového (*Euphydryas maturna*) je o něco menší než samice.

2 Housenky hnědáka osikového (*Euphydryas maturna*) se líhnou ze snůšky hromadně a zakládají tzv. primární hnízdo.

3 Do sekundárního hnízda může být zapředeno až několik desítek listů. Zámotek chrání housenky např. před parazitoidy. V případě ohrožení housenky synchronním pohybem vytvářejí poměrně hlasitý šustivý zvuk.

4 Housenky dokončují vývoj na jaře. Kuklí se hlavou dolů i několik metrů od poslední živné rostliny, kterou je zpravidla jasan.

5 Kukly lze nalézt i 2 m nad zemí. Dospělci se líhnou koncem května až začátkem června.

se na samovolnou pařezovou nebo kořenovou výmladnost. V dlouho obydlených oblastech, např. právě v Polabí, poptávka po palivu výrazně modelovala celkovou podobu lesů. Z pohledu lesnické terminologie šlo buď o lesy nízké, sestávající jen z onoho často mýceného roští, nebo o lesy střední (viz též obr. 8): zde roští doplňovaly vzrostlé výstavky, cíleně pěstované pro stavební či truhlářské účely. Palivové dříví se těžilo každoročně, ovšem postupně, aby zbylo dost na další léta. Lesy se jen málo podobaly současným vysokokmenným stinným porostům, které jednou za 100 let smýtíme jako kukuřici. Spíš šlo o jemnozrnnou a proměnlivou mozaiku čerstvých holin a mladého i staršího „roští“, z něž jako v savaně vyrůstaly roztroušené větší stromy. Kladem takových stanovišť byla kontinuita (odpadá fáze zcela smýcené holiny následovaná desítkami let hlubokého stínu) a velká věková i strukturální různorodost. Produkce paliva ve výmladkových lesích se kombinovala se získáváním krmiva pro dobytek (např. osekávání větví, tzv. letniny), občasnou sklizní steliva nebo lesní pastvou. Tyto intenzivní až exploatační aktivity člověka přítom paradoxně napodobovaly děje, jež by zajistila sama příroda. Máme na mysli ekologické činitele jako velké býložravce, které lidé postupně vyhubili, katastrofy typu povodní či požárů, jejichž následky člověk rychle odstraňoval, a konečně sníženou rozlohu lesů jako takovou. Ještě ve 20. letech 20. stol. tvořily aktivní nízké a střední lesy 6 % všech lesů Čech a Moravy – ale většinu z nich v nižších polohách, protože v lesnatých horách se uplatňovaly jen okrajově. Bylo to poslední období, kdy se hnědáskovi osikovému v ČR skutečně

dařilo. Vymírá s postupným opouštěním výmladkového hospodaření a převody ekonomicky zastaralých „pařezin“ na vysokokmenné porosty. V nížinných lesích tak zanikly stanovištní podmínky, jež zde po staletí a tisíciletí převažovaly.

Vymírání v Libickém luhu

Klasickou lokalitou hnědáka osikového, navštěvovanou po desítky let hlavně pražskými entomology, nebyl dnes obývaný Dománovický les, ale nedaleký Velký Osek, tedy komplex lužních lesů chráněný dnes v NPR (a evropsky významné lokalitě) Libický luh. I tento les byl ještě za 1. republiky lesem středním, tedy světlým a řídkým. Upuštění od tradičního hospodaření a cílená podpora lesa vysokého způsobily zhoustnutí a zastínění porostů, a postupné vyhynutí nejen hnědáka osikového, ale i dalších ohrožených druhů světlých lesů – stačí zmínit okáče hnědého (*Coenonympha hero*), okáče jílkového (*Lopinga achine*) a jasoně dymnivkového (*Parnassius mnemosyne*). NPR Libický luh tak dnes chrání „přirozené“ stinné porosty, které zde v této podobě nerostou déle než nějakých 70 let a které ztratily většinu zajímavých druhů hmyzu, jež tuto lokalitu kdysi proslavily.

Peripetie a selhání

Když se po r. 2000 ukázalo, že lokalita hnědáka osikového v Polabí je skutečně poslední, hledali jsme cesty, jak podmínky na jeho stanovišti zlepšit. Možnost pouhé úpravy dnešního pasečného hospodaření se ukázala jako nedostatečná. Hnědásek sice ve svém posledním lese obývá paseky, resp. jejich okraje, avšak při obmýtí (převážně dubových) lesů okolo 120 let do

omezené lesní plochy nenaskládáme tolik pasek, aby populace motýla vskutku výrazně vzrostla. Pasekami v každém časovém okamžiku „nabídneme“ zhruba desítku plochy, kterou by mohl využívat při rekonstrukci hospodaření výmladkového. Proto jsme prosazovali myšlenku obnovit tradiční hospodaření, konkrétně střední les, který jako jediný dává hnědáskovi šanci dlouhodobě přežít.

Zájmu o ochranu motýla napomohlo jeho zařazení do systému Natura 2000. Jeho lokalita, Dománovický les v Polabí, je navrženou Evropsky významnou lokalitou (EVL). Naše návrhy na rekonstrukci středního lesa jsme diskutovali s Agenturou ochrany přírody a krajiny ČR, Krajským úřadem Středočeského kraje coby správcem existující přírodní rezervace Dománovický les (nezaujímá celou plochu EVL) a Ministerstvem životního prostředí ČR. Před 6 lety působil návrat k výmladkovému hospodaření s obnovou pařezin v ČR kacířsky, což je svým způsobem zvláštní, spousta takových lesů najdeme i v zemích západně od našich hranic. Postupně se nám podařilo příslušné úřady přesvědčit, což vyvrcholilo schválením Plánu péče pro současnou lokalitu a sepsáním Záchranného programu pro druh, který proběhl řádným oponentním řízením. Bohužel jsme však pro myšlenku středního lesa nezískali vlastního majitele lesa. Snad ještě bizarnější byl postoj některých „kolegů“ z řad české odborné veřejnosti, kteří napadali myšlenku aktivní péče o dříve (historicky) světlé nížinné lesy, aniž by své postoje podložili odbornými publikacemi a aniž by přišli s alternativním návrhem, jak populaci zachránit. A tak se nelze divit, že se vlastníci obávali o svůj majetek

a požadovali dlouhodobé garance státu a externí financování vlastního managementu. Orgány ochrany přírody nabízely kompenzovat tzv. újmy, což v praxi spočívá v tom, že majitelé nejprve pečují o území, a teprve pak žádají o náhradu škody. Návrh bez věrohodných garancí se u majitelů lesa celkem logicky nesetkal s pochopením. A zde je podle nás hlavní problém: Ministerstvo životního prostředí ČR, konkrétně Odbor zvláště chráněných částí přírody, nedokázalo přes desítky vleklých jednání navrhnout a prosadit nástroj, který by umožňoval splnit oprávněné požadavky majitelů. Příslušný odbor dokonce ani neschválil sepsaný a oponovaný Záchranný program. A tak za tuto dlouhou řadu let nebyl pro záchranu druhu proveden jediný aktivní krok. Viditelnou aktivitou je pouze monitoring stavu poslední populace, který nám poskytuje smutný obrázek vymírání druhu na našem území.

Třeba bude mít hnědásek osikový štěstí, populace se sama vzpamatuje a na jeho lokalitě se s ním setkáme i za dva nebo tři roky. Není to však moc pravděpodobné. Jisté naopak je, že motýl vymře dříve nebo později, pokud se státní ochrana přírody nedokáže za vzájemně výhodných podmínek domluvit s majiteli lokality. Rekonstrukce výmladkového hospodaření se přitom netýká jen hnědásk osikového, ale i dalších druhů motýlů, brouků a jiného hmyzu i cévnatých rostlin. Organismy vázané na světlé lesy patří k nejohroženějším na našem území. V posledních letech již i mnozí lesníci uznávají, že výmladkové hospodaření může být za jistých podmínek ekonomicky výhodnější než hospodaření vysokokmenné, nebo – v případě bonitních (tj. výnosných) stanovišť jako v lesích Polabí – finančně zhruba tak náročné, jako je placení seče luk v rámci agro-environmentálních dotací. Zatímco však seč je dotována na statisících hektarech, stát dosud nedotuje péči o jediný hektar světlého lesa.

Monitoring hnědásk osikového financuje AOPK ČR. Autoři dále děkují Ministerstvu školství, mládeže a tělovýchovy (LC-06073, 6007665801).

6 Vývoj početnosti populace hnědásk osikového v Dománovickém lese v Polabí v letech 2001–09. Orig. O. Čížka a M. Konvičky

7 Jedna z pasek v Dománovickém lese, kde motýl stále ještě přežívá. Paseky jsou pro vývoj hnědásk vhodné přibližně pět let po smýcení po dobu dalších 10–15 let. Snímky O. Čížka, pokud není uvedeno jinak

8 Střední les v německém pohoří Steigerwald. Jsou patrné výstavky různého stáří a spodní patro, především výmladky (blíže v textu). Les, ve kterém kromě hnědásk osikového žije např. okáč jílkový (*Lopinga achine*) nebo bourovec trnkový (*Eriogaster catax*). Foto Z. F. Fric

